

ΛΕΣΒΟΣ-ΚΥΔΩΝΙΕΣ-ΑΔΡΑΜΥΤΤΙ:

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΠΕΚΤΑΤΙΣΜΟΣ Ή ΙΣΟΤΙΜΗ ΣΥΝΑΛΛΑΓΗ ΣΤΗΝ
ΕΜΠΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΑΙΟΛΑΔΟΥ;

«Με την πρώτη σταγόνα της βροχής σκοτώθηκε το καλοκαίρι...», γράφει ο Οδυσσέας Ελύτης¹. Όμως στη Λέσβο δεν ήταν οι πρώτες σταγόνες της βροχής που προμήνυαν τον ερχομό του φθινοπώρου. Τότε, και σήμερα πολύ λιγότερο, ήταν οι τουφεκιές των κυνηγών που έπεφταν λίγο πριν από το ξημέρωμα και τάραζαν τον ύπνο των παιδιών για να σημάνουν το τέλος της εποχής τηςσχόλης και την προετοιμασία της ελαιosuλλογής².

Έτσι, την πρώτη του Σεπτεμβρίου του 1907 ο λαδέμπορος Βασίλειος Γούτος έστειλε «πεσκέσι» στον γυμνασιάρχη των Κυδωνιών Γεώργιο Σακκάρη, «είκοσι όρτυγας» που μόλις είχε σκοτώσει την αυγή. Την ίδια μέρα ο ανταποκριτής του εξαγωγικού οίκου των Αδελφών Γούτου στις Κυδωνίες, εργοστασιάρχης Μιχαήλ Στρογγύλης, του έστειλε διακόσια κυδώνια που μόλις είχε βγάλει από τον βυθό της θάλασσας³. Η λεπτομέρεια αυτή από την εμπορική αλληλογραφία μεταξύ Γούτου και Στρογγύλη μαρτυρεί το πυκνό δίκτυο της ημερήσιας επικοινωνίας μεταξύ της Μυτιλήνης και των Κυδωνιών. Τα είδη που ανταλλάσσονταν έπρεπε να καταναλωθούν ή να μαγειρευτούν αυθημερόν και τη δυνατότητα αυτή εξασφάλιζαν τα τακτικά και έκτακτα δρομολόγια πλεούμενων, βενζινακάτων και μικρής χωρητικότητας ατμόπλοιων. Ωστόσο, πέρα από τα προσωπικά είδη που στέλνονταν στις εκατέρωθεν ακτές, τη σχετικά σύντομη διαδρομή της μετάβασης από τον έναν προορισμό στον άλλο, έπαιρναν πρώτες ύλες, επεξεργασμένα προϊόντα

1. Οδυσσέας Ελύτης, *Προσανατολισμοί*, Αθήνα 1979, σ. 75. Ο στίχος ανήκει στον κύκλο «Σποράδες», στο ποίημα 'Ελένη'.

2. Τόσο στη Λέσβο όσο και στη μικρασιατική ακτή από τα τέλη Αυγούστου αρχίζει το μάζεμα των κουρουκιών που είναι οι ελιές που έχουν πέσει στο έδαφος με τα πρωτοβρόχια. Από αυτές βγαίνει το κουρουκέλαιο (κουρουκόλαδο) που χρησιμοποιείται για σαπουνόλαδο. Το κουρουκέλαιο των Κυδωνιών εξαγόταν στη Μασσαλία· βλ. Δ. Λουκάτος, «Λαϊκή ελαιοκομία και ελαιουργία στο Αδραμύτι», *Μικρασιατικά Χρονικά* 2 (1957), 106 και Ε.Α.Ι.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 1, 7-1-1907.

3. Ε.Α.Ι.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 1, 1/14-9-1907.

αλλά και χρηματοδέματα, αθηναϊκοί θίασοι, εποχικοί εργάτες αλλά και εν δυνάμει γαμπροί⁴.

Είναι γνωστό ότι η Λέσβος έστελνε προς τη μικρασιατική ακτή αρκετά είδη εισαγωγής. Τα τεκμήρια της εμπορικής αλληλογραφίας αλλά και των στατιστικών του εμπορίου αποδεικνύουν πως η σχέση ανάμεσα στα δύο μέρη ήταν αμφίδρομη. Η λεσβιακή οικονομική και βιομηχανική ανάπτυξη συνδέεται με την ύπαρξη ενδοχώρας, της Μικράς Ασίας, από την οποία προμηθεύονταν πρώτες ύλες και στην οποία διοχέτευε βιομηχανικά προϊόντα.

Ας σταθούμε όμως λίγο στο θέμα των εισαγωγών. Από το 1860 που το εξωτερικό εμπόριο της Λέσβου σημειώνει σημαντική άνοδο, το ένα τρίτο περίπου των εισαγωγών της επανεξαγόταν στην Ανατολή⁵. Οι μεγαλο-εισαγωγείς του νησιού αλλά και οι μικρέμποροι, προσέβλεπαν σε πωλήσεις στην απέναντι ακτή και ταξίδευαν σε μεγάλη ακτίνα από τα παράλια για να διαθέσουν τα προϊόντα τους στις εσωτερικές αγορές κωμοπόλεων και χωριών. Τη συνηθισμένη αυτή πρακτική που συνεχιζόταν επί έξι τουλάχιστον δεκαετίες μετά το 1860, επιβεβαιώνει η απολογιστική έκθεση του Εμπορικού Επιμελητηρίου Λέσβου στα 1925. Ακόμη και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ο εμπορικός κόσμος πίστευε πως οι συναλλαγές με τη Μικρά Ασία θα αναγεννιόνταν και θα ξεπερνούσαν τα προ του πολέμου επίπεδα. Για το σκοπό αυτό οι έμποροι ζητούσαν να κτιστούν νέες αποθήκες διαμετακομιστικού εμπορίου στο υπό ανακατασκευή λιμάνι της Μυτιλήνης⁶.

Το κλειδί για την ερμηνεία του κεντρικού ρόλου που παίζει η Λέσβος στη μικρασιατική οικονομία βρίσκεται στη γεωγραφική της θέση. Η ανυπαρξία οδικού ή σιδηροδρομικού δικτύου που να συνδέει τις πόλεις της Μικράς Ασίας με τη Σμύρνη, την Προύσα και την Κωνσταντινούπολη οδηγούσε στην επιλογή των θαλάσσιων μεταφορών ως κύριο μέσου μεταφοράς για ανθρώπους και εμπορεύματα και κατά συνέπεια η Λέσβος ήταν το εγγύτερο στον μικρα-

4. Ο λεσβιακός τύπος μετά το 1908 είναι ιδιαίτερα πλούσιος σε πληροφορίες για τις πάσης φύσεως ανταλλαγές. Ενδεικτικά, στις 8 Φεβρουαρίου 1912 η εφημερίδα της Μυτιλήνης *Σάλπιγξ* ανακοίνωσε ότι ο θίασος του Βασιλείου Στεφάνου, μετά τις επιτυχείς παραστάσεις του στη Μυτιλήνη, έφευγε για τις Κυδωνίες για να δώσει και εκεί παραστάσεις τη Μεγάλη Σαρκαστή, και του ευχόταν κάθε υλική και ηθική επιτυχία. Για τις εποχικές μετακινήσεις αγροτών από τη Λέσβο στην απέναντι ακτή και τη σύναψη σχέσεων στη Μικρασία, που αποτελούσαν αφορμή ακύρωσης προηγούμενων συμβολαίων αρραβώνων στη Λέσβο, βλ. το Αρχείο του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Μυτιλήνης.

5. Foreign Office [=F.O.], A.S., Turkey, Scio and Mytilene, Report by Mr. Vice-Consul Biliotti on the Trade of Scio and Mytilene for the year 1861.

6. *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Μυτιλήνης 1924-1925*, Μυτιλήνη 1925, σ. 12-13.

σιατικό αιγιαλό εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο. Αξίζει να σημειωθεί πως η απόσταση ανάμεσα στις Κυδωνίες και τον μεγάλο ελαιώνα του Ιωάννη Τρικούπη, στο Αρμούδ-οβασί, της περιφέρειας Κεμερίου, απείχε δύο ώρες από το Αϊβαλί και η μεταφορά του ελαιοκάρπου προς τα ελαιοτριβεία γινόταν με ζώα μέσα από κακοτράχαλους δρόμους⁷. Το ζήτημα βεβαίως της τακτικής επισκεψιμότητας της Λέσβου ήταν θέμα οικονομικού μεγέθους καθ' ότι το νησί διακινούσε μεγαλύτερο αριθμό επιβατών και εμπορευμάτων, απ' ότι οι Κυδωνίες. Οι τελευταίες εξαιρούνταν από τα δρομολόγια των μεγάλων ατμοπλοϊκών εταιρειών καθώς το λιμάνι τους ήταν αδύνατο να φιλοξενήσει πλοία μεσαίας χωρητικότητας πριν από τη διάνοιξή του το 1882⁸.

Όμως, εκτός από το γεωγραφικό συγκριτικό πλεονέκτημα της Λέσβου υπήρχε και το θέμα της ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας στην οποία υπερείχαν οι Λέσβιοι. Την εμπορική και βιομηχανική αλληλεξάρτηση των δύο πόλεων θα προσπαθήσω να φωτίσω αντλώντας τεκμήρια από την πλούσια εμπορική επιστολογραφία⁹.

Θα σταθώ στον τρόπο που διαπλέκεται η λεσβιακή βιομηχανία με την αιολική οικονομία. Σημαντικές πρώτες ύλες του νησιού προέρχονται από την μικρασιατική ενδοχώρα: συμπληρωματική πυρήνα για τα οκτώ πυρηνελαιουργεία της Λέσβου, ρύμματα σαπουνιών για το εργοστάσιο γλυκερίνης¹⁰ που ιδρύθηκε το 1912, βαμβάκι Περγάμου για το νηματουργείο Αθα-

7. ΑΥΕ, 1911, 46,1: επιστολή του υποπροξένου Κυδωνιών της 13/26-11-1910. Η έλλειψη οδικού δικτύου στη δυτική Μικρά Ασία καθιστούσε τη χερσαία επικοινωνία εξαιρετικά δύσκολη. Χαρακτηριστική είναι και η επιστολή του ελληνικού προξενείου της Σμύρνης προς το Υπουργείο των Εξωτερικών, στην οποία αναφέρει ότι η απόσταση μεταξύ Σμύρνης και Βουρλών, όπου ζούσε πολυπληθής ελληνική κοινότητα, ήταν οκτώ ώρες (1871) και τα δύο μέρη δεν συνδέονταν ούτε διά θαλάσσης ούτε με σιδηρόδρομο ούτε με τακτικό ταχυδρομείο· βλ. ΑΥΕ, 1871, 39, 1-26, αρ. 918: επιστολή του Ελληνικού Προξενείου Σμύρνης.

8. Γ. Σακκάρης, *Ιστορία των Κυδωνιών*, Αθήνα 1920, σ. 167.

9. Στοιχεία για τις εμπορικές και επιχειρηματικές σχέσεις των δύο περιοχών παρέχει τόσο η εμπορική αλληλογραφία του οίκου των Αφών Γούτου με τον εμπορικό αντιπρόσωπό τους στις Κυδωνίες (1906-1913) που απόκειται στο Ε.Λ.Ι.Α., όσο και η επιστολογραφία του Θεμιστοκλή Μαρίνου, προύχοντα και επιχειρηματία της Μυτιλήνης, με τον φίλο του, επιχειρηματία Μιχαήλ Καζάζη, στο Αδραμύττι. Η δεύτερη καλύπτει τα έτη 1885-1887 και 1891-1894 και απόκειται στο ιδιωτικό αρχείο Αλ. Χατζηδήμου.

10. Το εργοστάσιο γλυκερίνης κατεργαζόταν τα ρύμματα των σαπωνοποιείων της Λέσβου και της Ανατολής, των οποίων η περιεκτικότητα σε γλυκερίνη ήταν 5-7%. Εργαζόταν με μηχανική κίνηση όλο το εικοσιτετράωρο και είχε 11 εργάτες. Προμηθεύονταν την καύσιμη ύλη από τα ανθρακωρυχεία της Ποντοηράκλειας που ανήκαν στην επι-

νασιάδη¹¹. Τα δύο αυτά νεόκτιστα εργοστάσια υπήρξαν και τα πρώτα θύματα της δημιουργίας συνόρων στο Αιγαίο και σταμάτησαν τη λειτουργία τους τον πρώτο χρόνο της απελευθέρωσης. Ο κατάλογος των εισαγόμενων για τη βιομηχανία πρώτων υλών συμπληρωνόταν με πευκοφλοιού για τη βυρσοδεψία, πέτρες Σαρμουσάκι¹² και ξυλεία για την ανθούσα οικοδομική δραστηριότητα της πόλης. Δεν ήταν όμως μόνο οι πρώτες ύλες αλλά και τα προϊόντα της λεσβιακής βιομηχανίας που έβρισκαν διαθέσιμες αγορές στη Μικρά Ασία. Υφάσματα κάμποτ και τσουπιά για τους ελαιόμυλους είναι από τα λιγότερο γνωστά σε μας είδη¹³. Όμως το κύριο προϊόν ήταν μηχανήματα για τα ελαιοτριβεία. Σιδερένιες πρέσες και συστήματα ελαιομύλων που παρήγαγε το ντόπιο μηχανουργείο των Λουκά και Καραμιτζόπουλου τροφοδοτούσαν τα ατμοκίνητα ελαιοτριβεία της Μ. Ασίας¹⁴. Αλλά και εκεί που πρωτοέφτασε ο ατμός, όπως για παράδειγμα στη «μηχανή» του Μιχαήλ Καζάζι στο Αδραμύτι (1885), η προμήθεια του τεχνολογικού εξοπλισμού έγινε από τον Αχιλλέα Κούππα, λέσβιο την καταγωγή, που είχε ανοίξει μηχανουργείο στον Πειραιά¹⁵. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η μεταφορά και η

χείριση Π. Μ. Κουρτζή και Σία· βλ. Α. Σοφιανόπουλος, «Περί της βιομηχανικής κινήσεως εν τη νήσω Λέσβω», στο *Γενική Διοίκησης Νήσων Αιγαίου, Διάφοροι Μελέται περί των Νήσων, Α' Λέσβω*, 1913, σ. 24.

11. Τα «Μεγάλα Κλωστήρια και Υφαντουργεία» του Απ. Χρ. Αθανασιάδη ήταν σε θέση να παράγουν 6.000 πήχεις ύφασμα ημερησίως και απασχολούσαν περί τους 100 εργάτες και εργάτριες. Προμήθευαν τον τουρκικό στρατό καθώς και πολλά μεγάλα καταστήματα στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη· βλ. Α. Σοφιανόπουλος, «Περί της βιομηχανικής...», σ. 30-31.

12. Τη ροζ πέτρα Σαρμουσάκι που είχε ευρεία χρήση στη λεσβιακή οικοδομική, εξήγαγαν νταμαρτζήδες από την περιοχή Σαρμουσάκι και τη μετέφεραν απελέκητη στο Αϊβαλί, όπου πελεκιόταν και καθοριζόταν η τιμή της ανάλογα με τη ζήτηση (Ε.Λ.Ι.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 1, 22-6-1907).

13. Ο Μιχαήλ Στρογγύλης υπολόγιζε την κατανάλωση των Κυδωνιών σε 800-1000 τόπια πανί ετησίως και πρότεινε να αναλάβει την προώθηση των υφασμάτων του υφαντηρίου Αθανασιάδη με προμήθεια 2%. Όσον αφορά στα ελαιόπανα, εκτός της αγιασώτικης οικοτεχνικής παραγωγής, τα εργοστάσια των Κυδωνιών τα προμηθεύονταν και από τα εργοστάσια της Αγίας Παρασκευής και του Π.Α. Ραπίτη στη Μυτιλήνη· βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 1, 22-6-1907, 29-6-1907, 15/25-10-1907, 19-10-1907.

14. Η πρόσφατη έρευνα στο χωριό Σαατζιλάρ του κάμπου της Περγάμου αποκάλυψε πως το ελαιοτριβείο του Δημήτρη Αγάλια είχε αγοράσει τον εξοπλισμό του από το «Μηχανουργικόν εργοστάσιον Π. Λουκά και Μ. Καραμιτσόπουλου»· βλ. εφ. *Εμπρός* (Μυτιλήνης), φύλ. της 17-4-2003 (άρθρο του Στρ. Μπαλάσκα).

15. Αρχείο Αλέξανδρου Χατζηδήμου, αντίγραφα επιστολών Θεμιστοκλή Μαρίνου, 27-12-1885, 30-12-1885 και 17-1-1886.

συναρμολόγηση των μηχανημάτων γινόταν μέσω Μυτιλήνης και όχι μέσω Σμύρνης, παρά το γεγονός ότι στη Σμύρνη υπήρχε και το μηχανουργείο του Δημοσθένη Ισηγώνη¹⁶.

Το παράδειγμα αυτό υπογραμμίζει τη σημασία του εμπορικού δικτύου της Λέσβου που έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην επιλογή των προμηθευτών, στη μείωση του κόστους κατασκευής και μεταφοράς και παρείχε διευκολύνσεις στη διεκπεραίωση των συναλλαγών¹⁷.

Η εμπορική αλληλογραφία αποκαλύπτει πως η συμβολή του επιχειρηματικού κόσμου της Λέσβου στην εκβιομηχάνιση της Μικράς Ασίας δεν έγινε μόνο με την προμήθεια μηχανημάτων αλλά και με δανεισμό κεφαλαίων και με την παροχή συμβουλών τόσο σε τεχνικά ζητήματα όσο και σε θέματα εμπορικής εξακτίωσης και επαγγελματικής κατάρτισης των επιχειρηματιών. Το 1906-7 ο Μ. Στρογγύλης συζητούσε με τον Β. Γούτο για ένα νέο τύπο εργοστασίου που δεν υπήρχε στο Αϊβαλί¹⁸. Σκόπευε να κτίσει πυρηνελαιουργείο και σαπωνοποιείο δανειζόμενος τα κεφάλαια από τον Μυτιληνίο επιχειρηματία. Θα ανέθετε το όλο εγχείρημα στον γιο του, Παναγή, που είχε μόλις επιστρέψει από μαθητεία στα σαπωνοποιεία της Μασσαλίας. Ο Παναγής χρησιμοποιούσε σύγχρονες μεθόδους σαπωνοποίησης παρτίδων ελαίου κατά το ευρωπαϊκό σύστημα, αποφεύγοντας τη νοθεία¹⁹. Παρά τις δυσκολίες που δημιουργούσαν τα διατιθέμενα μέσα το αποτέλεσμα ήταν ενθαρρυντικό. Τα πλεονεκτήματα του «ευρωπαϊκού»

16. Το εργοστάσιο του Δημοσθένη Ισηγώνη (έτος ίδρυσης 1854) προμήθευε με μηχανές τα μεγάλης ισχύος λεσβιακά ελαιουργικά συγκροτήματα (Μανταμάδου, Αγίας Παρασκευής).

17. Η πληρωμή των μηχανημάτων για το ελαιοτριβείο του Μιχαήλ Καζάτζη, για παράδειγμα, θα γινόταν με συναλλαγματική που θα έσυρε ο Κούππας επί του καταστήματος Κουρτζή-Κούμπτα (Λέσβιον την καταγωγή) στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι, με τη σειρά τους, αγόραζαν λάδια από τον Μιχαήλ Καζάτζη στο Αδραμύττι (Αρχειό Αλέξανδρου Χατζηδημού, αντίγραφα επιστολών Θεμιστοκλή Μαρινίου, 17-1-1886).

18. Ε.Α.Ι.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 1, 18-8-1907.

19. Ε.Α.Ι.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 1, 4/17-7-1907.

Το Αϊβαλί είχε μεγάλη παράδοση στη σαπωνοποιία που ήταν η σημαντικότερη βιοτεχνική δραστηριότητα πριν από την Ελληνική Επανάσταση. Τη δεκαετία του 1840-50 λειτουργούσαν δεκαπέντε σαπωνοποιεία. Το προϊόν δυσφημίστηκε με την αύξηση της νοθείας του σαπουνιού με σαπουνόχωμα και ανάγκασε την οθωμανική κυβέρνηση να απαγορεύσει την πώλησή του. Μόνο μετά το 1893 αναπτύχθηκε η ευρωπαϊκή μέθοδος παρασκευής σαπουνιών με τη χρήση αγγλικής ή γαλλικής σόδας (ΑΥΕ, 1911, 90, 1, 1. Ιω. Καραμπλιάς, Σημειώματα εις την Ιστορίαν της πόλεως των Κυδωνιών (Μ. Ασίας), Κυδωνίες 1911, σ. 67-73).

σάπωνα έναντι των κοινών σαπουνιών περιέγραφε ο Μ. Στρογγύλης σε επιστολή του προς το κεντρικό κατάστημα: «Ο ευρωπαϊκός σάπων παρασκευάζεται με καυστική σόδα και χύνεται μαλακός. Θέλει 8-15 ημέρες να “στεγνώσει” και σφραγίζεται με χειρόπρεσα σε κομμάτια των 100 δρ. και όχι στον ταμπακά [με ξύλινες σφραγίδες]. [Κατά το ψήσιμο] αφαιρείται όλο το αλκάλι και μένει καθαρός και γλυκός, κάμνει ευκόλως αφρόν, δεν σαλιώνει όπως ο άλλος της συνήθους κατασκευής, ουδέποτε εβγάζει γένια και είναι εν γένει σάπων ανώτερος του κοινού, χωρίς να κοστίζει περισσότερο. Απόδοση έχει καλή»²⁰. Συγκρίνοντας τη μέθοδο αυτή με τον τρόπο σαπωνοποίησης στη Λέσβο παρατηρούμε ότι οι μέθοδοι ήταν παρεμφερείς σε όσα σαπωνοποιεία διέθεταν σπουδασμένους στο εξωτερικό ή εμπειρικούς τεχνίτες που ακολουθούσαν τις οδηγίες των γαλλικών εγχειριδίων²¹. Ο γιος του κυδωνιάτη ανταποκριτή μετέφερε στη Μυτιλήνη δείγματα σαπουνιών από δοκιμές που είχε κάνει για να τα δουν οι Αφοί Γούτου και να τα προωθήσουν σε πελατεία υψηλών εισοδημάτων. Την ίδια εποχή ο πατέρας του ζητούσε τη γνώμη και τη διαμεσολάβηση του Μυτιληνιού μεγαλοεξαγωγέα για να επιλέξει την εμπορική σχολή στην οποία θα φοιτούσε ο δευτερότοκος γιος του, ο Αλέξανδρος²². Είναι ενδεικτικό ότι μετά το 1912, οι πολιτικές πιέσεις και οι επακόλουθες οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι χριστιανοί οθωμανοί υπήκοοι στη Μικρά Ασία οδήγησαν τον Αλέξανδρο στα βαμβακοεργαλεία του Kaf-el-Zayat²³ στην Αίγυπτο και στη συνέχεια στην εξεύρεση εργασίας στον Πειραιά, όπου είχε αναδιπλώσει τις δραστηριότητές του ο διορατικός λέσβιος επιχειρηματίας Θεόδωρος Αλεπουδέλης²⁴.

20. Ε.Λ.Ι.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 1, 27-6-1907.

21. Για την επαγγελματική κατάρτιση των σαπωνοποιών της Λέσβου βλ. Ε. Σιφναίου, Ν. Σηφουνάκης, Γ. Κουτσοιρίδης, *Ενθύμιον Σαπωνοποιίας Λέσβου*, Αθήνα 2002, σ. 138-147.

22. Ε.Λ.Ι.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 1, 14-11-1907.

23. Ε.Λ.Ι.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 3, 3/16-8-1913.

24. Οι αδελφοί Θρασύβουλος και Παναγιώτης Αλεπουδέλης, γνωστοί σαπωνοποιοί του Ηρακλείου Κρήτης και του Πειραιά, κατάγονταν από τη Μυτιλήνη. Στον γενέθλιο χώρο είχαν αναπτύξει τις πρώτες εμπορικές και βιομηχανικές τους δραστηριότητες την περίοδο της οικονομικής απογείωσης της Λέσβου, στα τέλη της οθωμανικής κυριαρχίας.

Από ελάχιστες σφραγίδες και συσκευασίες σαπουνιών που διασώθηκαν στην οικογενειακή συλλογή γνωρίζουμε την ύπαρξη σαπωνοποιείου αρωματικών σαπώνων στη Λέσβο από το 1884, του οποίου όμως οι εγκαταστάσεις δεν έχουν εντοπιστεί.

Οι γενικότερες αλλαγές που επήλθαν στις οικονομικές σχέσεις της Λέσβου με τις οθωμανικές αγορές μετά το 1910, οδήγησαν στη μεταφορά των μεταποιητικών δραστηριοτήτων της οικογένειας στο Ηράκλειο Κρήτης, όπου το 1911 ιδρύθηκε το πυργελαί-

Η Λέσβος, λοιπόν, προηγείτο βιομηχανικά αλλά συνεργαζόταν και τροποδοτούσε με τεχνολογία και τεχνογνωσία τη μεταποιητική δραστηριότητα του μικρασιατικού αιγιαλού²⁵. Επρόκειτο, εξάλλου, για δύο περιοχές που στηρίζονταν στην οικονομία της ελιάς. Από την άλλη, οι μικρασιάτες ελαιοκαλλιεργητές υπερέιχαν ως προς τις καλλιεργητικές μεθόδους και έδιναν ιδιαίτερη προσοχή στην περιποίηση του δένδρου. Φρόντιζαν την άρροση, το κλάδεμα και τη λίπανση των ελαιώνων και συνέβαλαν αποφασιστικά στη βελτίωση της ελαιοκαλλιέργειας στη Λέσβο μετά το διωγμό²⁶. Φημισμένα ήταν και τα μεγάλα πρότυπα κτήματα στο Δικελί και στη Μακαρονία των οικογενειών Κ. Πανταζόπουλου και Α. Ηλιόπουλου, στα οποία είχε εισαχθεί η μηχανοκίνητη καλλιέργεια²⁷.

Ας δούμε όμως τι έγινε με το λάδι και το σαπούνι, προϊόντα κοινά και εξορισμού ανταγωνιστικά, ειδικότερα όταν η καρποφορία ήταν μεγάλη και

οργείο (Αθηνά). Ο Παναγιώτης εγκαταστάθηκε στο Ηράκλειο όπου παρέμεινε ως το 1915, και ο Θρασύβουλος εγκαταστάθηκε στην Αθήνα μετά το 1900. Το σαπωνοποιείο του Πειραιά ανήκε στην εταιρεία (Αφοί Αλεπουδέλη) που συγχρόνως εμπορευόταν λάδια και πυρηνέλαια. Μετά τον θάνατο του Παναγιώτη, το 1925, η εταιρεία πήρε την ονομασία «Αλεπουδέλης και Σία» και τη διεύθυνση του εργοστασίου ανέλαβε ο Θεόδωρος Π. Αλεπουδέλης που σπούδασε χημικός στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Βερολίνο. Η σαπωνοποιία Αλεπουδέλη είναι γνωστή για διάφορους τύπους σαπουνιών που παράχθηκαν μεταξύ 1927 και 1940: το «ΑΣΣΟΣ Πράσινο», το «Μασσαλιάς κύβος», το αρωματικό «No. 500», το σαπούνι πολυτελείας «ZHRIDACE», το «Alep's Lavender Soap» και άλλα.

25. Για τη βιομηχανία της Λέσβου το 1912 βλ. την έκθεση του Α. Σοφιανόπουλου, Επιμελητή του Χημείου του Μετσοβίου Πολυτεχνείου, «Περί της βιομηχανικής κινήσεως», σ. 9-39. Σύμφωνα με αυτήν το νησί διέθετε πυκνό δίκτυο ατμοκίνητων εργοστασίων από 113 ελαιοτριβεία, 14 σαπωνοποιεία, 2 υφαντουργεία-νηματοουργεία, 2 μηχανουργεία, 3 βυρσοδεψεία, 15 αλευρόμυλους-κυλινδρόμυλους και 7 εργοστάσια διαφόρων ειδών. Αντίστοιχα το Αϊβαλί την ίδια εποχή είχε 3 ατμοκίνητα βυρσοδεψεία, 22 ελαιοτριβεία, 12 σαπωνοποιεία και 3 αλευρομηχανές (βλ. ΑΥΕ, 1911, 90, 1,1· Ιω. Καραμπλιάς, *Σημειώματα εις την Ιστορίαν*, σ. 67-73).

26. Την ύπαρξη πληθώρας εργατικών χεριών που επέτρεπαν τη γρήγορη συλλογή και άλεση του ελαιοκάρπου και τη βελτίωση της λίπανσης με τη συνεισφορά των προσφύγων εξαίρει το Δελτίο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Μυτιλήνης 1924-1925, σ. 21-22.

27. Ο Ασ. Ηλιόπουλος σπούδασε γεωπονία στην περίφημη γαλλική σχολή του Γκρινιόλ και υπήρξε διευθυντής της Γεωργικής Σχολής της Τίρυνθας. Η υιοθέτηση της αγγλικής υπηκοότητας και η θέση του υποπροξένου προστάτευσαν την ιδιοκτησία του από τον οικονομικό πόλεμο που εξαπόλυσαν εναντίον των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων οι τοπικές επιτροπές του κοιμητάτου (βλ. παρακάτω, σημ. 32)· Ιω. Καραμπλιάς, *Ιστορία των Κυδωνιών*, τ. Β', Αθήνα 1950, σ. 12-13 και Γ. Σακκάρης, *Ιστορία*, σ. 170.

στις δύο περιοχές και η παγκόσμια ζήτηση μειωμένη. Μεταξύ της Λέσβου και της περιφέρειας Κυδωνιών-Αδραμυττίου θα περίμενε κανείς έντονη αντιπαλότητα ως προς την κατάκτηση των αγορών ή και διαφοροποίηση των καλλιεργειών, ειδικά την εποχή της αγροτικής κρίσης του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα²⁸. Όμως τίποτα απ' αυτά δεν συνέβη. Το αρχαιακό υλικό καταγράφει, βέβαια, διακυμάνσεις στις εξαγωγές αλλά και μια πορεία συνεργασίας στην οργάνωση και εκμετάλλευση της ελαιοκομίας, τόσο στον τομέα της ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ των εμπόρων, όσο και στον τομέα της μεταποίησης και κατανομής των εξαγωγικών προορισμών. Αυτό οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στα μεγάλα περιθώρια απορρόφησης από την εσωτερική αγορά, που ήταν η Οθωμανική αυτοκρατορία, και ειδικά η Κωνσταντινούπολη για το λάδι, και η περιοχή του Πόντου για το σαπούνι. Ως προς τις εξαγωγές, η Λέσβος και οι Κυδωνίες απευθύνονταν στις ίδιες αγορές: της Ανατολικής Μεσογείου, των Βαλκανίων και της Ρωσίας, στις οποίες καταναλώνονταν κυρίως η ποιότητα των καυσίμων-μη βρώσιμων λαδιών.

Τα καύσιμα έλαια ήταν έλαια υψηλής οξύτητας που προέρχονταν από την έκθλιψη αλατισμένων ελαιών ή από καρπό που είχε πέσει πριν να ωριμάσει. Κόστιζαν λιγότερο από τα φαγώσιμα και τα έλαια πρώτης ποιότητας, είχαν όμως ευρεία χρήση ως φωτιστικά, στα τζαμιά και στα καντήλια των εκκλησιών. Συνήθως τα ραφινάρizαν με τη μέθοδο του βρασμού και είχαν τις θρεπτικές τους ιδιότητες αποκτούσαν όμως μεγαλύτερη καυστική ικανότητα και γίνονταν αραιότερα. Άλλη μέθοδος ήταν το φιλτράρισμα, δηλαδή το καθάρισμα του λαδιού με ειδικά φίλτρα ή πανιά και η μετάγγισή του σε άλλα πιθάρια. Πριν αποσταλούν τα δείγματα γίνονταν δοκιμές καύσης: τα καλά καύσιμα έπρεπε να καίουν πάνω από είκοσι ώρες χωρίς να μεταβάλλεται το χρώμα τους²⁹.

Ένας δεύτερος λόγος έλλειψης ανταγωνισμού με τα λάδια των Κυδωνιών είναι ότι η εισαγωγή των Κυδωνιέων εμπόρων στο εμπορευματικό κύκλωμα της Ανατολικής Μεσογείου γινόταν, σε μεγάλο βαθμό, πριν από το 1912 μέσω των λεσβιακών εξαγωγικών οίκων, οι οποίοι ιδιοποιούνταν και μέρος των εμπορικών κερδών. Η διερεύνηση της σχέσης του ανταποκριτή των Κυδωνιών με το κεντρικό κατάστημα των Αφών Γούτου στη Μυτιλήνη, φανερώνει την εξάρτηση του πρώτου από την εμπορική ιεραρχία του καταστήματος.

28. Για τα βασικά ελληνικά μεσογειακά προϊόντα και τη «συμπεριφορά» τους κατά την περίοδο της παγκόσμιας αγροτικής κρίσης βλ. Χρ. Αγκριαντώνη, «Μεσογειακά αγροτικά προϊόντα: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας», *Τα Ιστορικά* 8 (1988), 82-83.

29. Ε.Λ.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 1, 24-1-1907, 3/16-3-1907.

Ας δούμε όμως πώς οργανωνόταν αυτή η συνεργασία μεταξύ των εμπόρων και των τοπικών ανταποκριτών: οι εξαγωγικές εταιρείες της Λέσβου – μεταξύ των οποίων οι Αφοί Γούτου, ο Απ. Κατσακούλης, ο Π. Γρημάνης, ο Ι. Πασπάτης, οι Γ. Παραδέλης-Αφοί Αθανασίου –, συνεργάζονταν με έναν Έλληνα οθωμανό υπήκοο, έμπορο ή βιομήχανο, ο οποίος λειτουργούσε ως εμπορικός ανταποκριτής που αγόραζε για λογαριασμό τους λάδια και διοχέτευε είδη εισαγωγής στην τοπική αγορά έναντι προμήθειας. Στην περίπτωση των Αφών Γούτου η συνεργασία γινόταν με τον Μιχαήλ Στρογγύλη που ήταν κάτοχος ατμοκίνητου ελαιοτριβείου και παραγωγός εκλεκτών αλλά και καυσίμων λαδιών. Η προμήθεια ελαιολάδου αποτελούσε την κύρια εξαγωγική δραστηριότητα του ανταποκριτή. Οι εργασίες που εκτελούσε για λογαριασμό του κεντρικού καταστήματος ήταν: αγορές σημαντικών ποσοτήτων ελαίων, ενοικίαση αποθηκών, προετοιμασία και αποστολή παραγγελιών για το εξωτερικό από το λιμάνι των Κυδωνιών μέσω Κωνσταντινούπολης, σαπωνοποιήσεις και λογαριασμό του κεντρικού, τήρηση της εμπορικής αλληλογραφίας και χροεπίστωση λογαριασμών. Τα κεφάλαια έρχονταν από τη Λέσβο. Η πολιτική των αγορών και η τελική έγκριση για τις αποστολές στους πελάτες του εξωτερικού αποφασίζονταν στο κεντρικό. Οι συναλλαγές διεκπεραιώνονταν μέσω των τραπεζών της Λέσβου, της Σμύρνης ή της Κωνσταντινούπολης. Ιδιαίτερα διευκόλυνε τις συναλλαγές και την επωφελή αντιμετώπιση των συναλλαγματικών διαφορών η ύπαρξη υποκαταστήματος στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι μπορούσαν να αξιοποιήσουν προς όφελός τους τις διαφορές στην τιμή του ξένου συναλλάγματος. Συνήθως εξοφλούσε τη συναλλαγματική το υποκατάστημα στην αγορά του οποίου το ξένο νόμισμα είχε τη φθηνότερη τιμή.

Η παρακολούθηση της εξέλιξης της καρποφορίας και η προαγορά της σοδειάς «από τα δέντρα» στην ευρύτερη περιφέρεια Κυδωνιών-Αδραμυττίου ήταν το κύριο μέλημα του ανταποκριτή. Με δεδομένο ότι ο Στρογγύλης άλεθε τις ελιές στο δικό του ελαιοτριβείο και πουλούσε λάδια, ενδιαφερόταν όχι μόνο για τη διαλογή καλών ποιότητων καρπού από διάφορους καζάδες αλλά και για την παράλληλη κατακύρωση της άλεσης της ελαιοδεκάτης στο εργοστάσιό του: «Ο καζάς Αϊβατζικίου παρουσιάζει ενδιαφέρον. Σ' αυτόν υπάγονται τα χωριά Κουτσούκ Καγιού, Μπαμπά Καλεσί, Αχμάτσα έθθα αγοράσαμεν 400-500 χιλιάδας ελαιάς και ως εκ τούτου η εργασία, αν αγοράσωμεν και τα δέκατα θα γίνεται ευκολώτερα. Οι Αφοί Καλή μου πρότειναν να τα συμφωνήσωμεν συνεταιρικώς μοιράζοντες τον καρπόν. Την εργασία εκεί θα διευθύνει ο κ. Ευστρατιάδης, έχων πείραν, ως γνωρίζων τα μέρη και διευθύνων άλλοτε επί δύο έτη την δεκατείαν αυτών. Θα πληρώνεται ένα μισθόν διά την διεύθυνσιν. Εγώ θα δώσω εδώ εγγύησιν κτηματικήν ή διά το

όλον ή διά το ήμισυ»³⁰. Συνεπώς, μία εξίσου σημαντική επιχειρηματική δραστηριότητα για τους Έλληνες οθωμανούς υπηκόους ήταν η επίδειξη ενδιαφέροντος για τη συμμετοχή στη δημοπρασία των δεκάτων των διοικητικών διαμερισμάτων που βρίσκονταν γύρω από τις Κυδωνίες, συνήθως σε σύμπραξη με άλλους Έλληνες επιχειρηματίες. Ήδη από τα 1886 τα δέκατα της Ανατολής κατακυρώνονταν στον οίκο Κουρτζή και Σία και αργότερα στην Τράπεζα Μυτιλήνης που είχε ως βασικό μέτοχο τον Πάνο Κουρτζή³¹.

Οι χριστιανοί οθωμανοί υπήκοοι της Μικράς Ασίας που ασχολούνταν επιχειρηματικά με την εκμετάλλευση της ελιάς και των παραγώγων της, ήταν κυρίως κτηματίες και ελαιοτριβείς-έμποροι, ενώ ένα εξίσου σημαντικό μέρος των ιδιωτικών κεφαλαίων επενδύθηκε στην κατακύρωση του δικαιώματος είσπραξης του φόρου της δεκάτης. Λίγοι ήταν οι Αϊβαλιώτες εξαγωγείς που ήταν ανεξάρτητοι από τα εμπορικά δίκτυα των Μυτιληνίων επιχειρηματιών. Υποθέτω ότι ήταν αυτοί που προσχώρησαν από συμφέρον ή και από πολιτική πίεση στην επιτροπή του μπούκοτάζ κατά των ελληνικών προϊόντων που στόχευε στην παρεμπόδιση της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων υπηκόων της Μικράς Ασίας³². Στη Λέσβο και στις Κυδωνίες παρεμποδίστηκε η αποβίβαση εμπορευμάτων που διακινούσαν τα ελληνικά ατμόπλοια. Στο πλαίσιο ενός ακήρυχτου πολέμου ματαιώθηκε υπό την απειλή όπλων η συλλογή της σοδειάς στα μεγάλα τσιφλίκια Ελλήνων υπηκόων: του Πάνου Φωτιάδη, του Ζαφειράκη Χατζή Αλατζά (Μυτιληνίος) και του Ευθυμιάδη στο Αγιασμάτι καθώς και στο μεγάλο κτήμα του Ιωάννη Τρικουπή³³. Ο Έλληνας υπήκοος βρέθηκε στο στόχαστρο της εθνικιστικής αντιπαράθεσης και ζητούσε από τις επιτροπές του κοιτάτου αποζημίωση 9.000 λιρών Τουρκίας για τη ματαίωση της ελαιοσυλλογής στα κτήματά του³⁴. Έστερα από αλλεπάλληλα διαβήματα προς τις τουρκικές αρχές για παράβαση του νόμου που εξασφάλιζε το δικαίωμα ιδιοκτησίας σε ξένους

30. Ε.Α.Ι.Α., Αφοί Γούτου, φάκ. 1, 31-10-1907.

31. Αρχείο Αλέξανδρου Χατζηδήμου, αντίγραφα επιστολών Θεμιστοκλή Μαρίνου, τχς 27-6-1886, 20-11-1891 και 19-12-1891.

32. ΑΥΕ, 1911, 46, 1: «Εμπορικός αποκλεισμός ελληνικών ατμοπλοίων και εμπορίου Ελλήνων υπηκόων Μικράς Ασίας», Προξενείο Κυδωνιών, 25-10-1910. Ο πρόξενος υπαινίσσεται χρηματικούς λόγους για τη συμμετοχή Ελλήνων εμπόρων, οθωμανών υπηκόων, στην επιτροπή αποκλεισμού. Η επιτροπή απαγόρευσε την αγορά καρπού από Έλληνες υπηκόους. Καλούσε να εμποδιστεί η φόρτωση και εκφόρτωση του ατμόπλοιου Δεστούνη και να συγκεντρωθούν ποσά υπέρ του οθωμανικού στόλου (βλ. και 22-1-1911).

33. ΑΥΕ, 1911, 46, 1, Εμπορικός αποκλεισμός, 17/30-11-1910 και 22-1-1911.

34. ΑΥΕ, 1911, 46, 1, Εμπορικός αποκλεισμός, Προξενείο Κυδωνιών 24-11-1911.

υπηκόους, βρέθηκε η λύση της εικονικής, κατά πάσα πιθανότητα, ενοικίασης του κτήματος σε Άγγλο υπήκοο της Σμύρνης. Η «διευθέτηση» έγινε με την παρέμβαση των αγγλικών συμφερόντων που είχαν ιδιαίτερους λόγους να αναχαιτίσουν τη γερμανική επιρροή στην περιοχή της δυτικής Μικράς Ασίας. Έγραφε σχετικά ο πρόξενος των Κυδωνιών: «Ο ενοικιαστής αναλαμβάνει έναντι 2.000 λιρών να άρη τον αποκλεισμόν. Υπάρχουν ελπίδες αγγλικής υποστήριξης, ένθερμης, λόγω εξαπλωμένης γερμανικής επιρροής στην περιφέρεια Περγάμου. Φαίνεται ότι θέλουσι δειχθεί λίαν ευδιάθετοι προς υποστήριξιν του άγγλου ενοικιαστού στον κόλπο Αδραμυττίου. Η πίσις είναι προς το κτήμα Τρικούπη. Οι αποκλειστές ήσαν τον αποκλεισμόν σε κτήμα Ρώσου υπηκόου εν Δικελή Βιλαετίου Αϊδίνιου»³⁵.

Όμως η υπόθεση Τρικούπη δεν ήταν η μοναδική. Στην έκθεση που συνέταξε το Προξενείο Σμύρνης για τα μέτρα που επέβαλλαν οι επιτροπές αποκλεισμού στους Έλληνες οθωμανούς υπηκόους, απαριθμούνται η υποχρέωση πληρωμής του φόρου επιτηδεύματος, η καταστροφή δεμάτων με ελληνικές εφημερίδες, οι καταστροφές ελαιώνων και αμπελιών, η εκδίωξη πελατείας από καταστήματα και οι απαγορεύσεις στους μουσουλμάνους να συγχάζουν στα καφέ-καζίνο των Ελλήνων της Σμύρνης³⁶.

Η απελευθέρωση των νησιών το 1912 δημιούργησε μια νέα πραγματικότητα στο Αιγαίο, αποκόβοντας σιγά-σιγά τη λεσβιακή οικονομία από τη μικρασιατική ενδοχώρα. Τα σπαράγματα της εμπορικής αλληλογραφίας παρέχουν αρκετές ενδείξεις για την αλλαγή αυτή: διακοπές της συγκοινωνίας, δυσκολίες στην αλληλογραφία και την τακτική διακίνηση του ταχυδρομείου, απαγορεύσεις εξαγωγής λαδιού και επιβαρύνσεις στην τιμή πώλησης των λεσβιακών σαπουνιών με φόρο εισαγωγής 11% στην Τουρκία, περιορισμός του εμπορίου λόγω του ιταλο-τουρκικού πολέμου, επιτάξεις εμπορευμάτων από την τουρκική κυβέρνηση και ειδικά λαδιών που ανήκαν σε Έλληνες υπηκόους ή ξένους υπηκόους ελληνικής καταγωγής³⁷: τέλος εμπόδια στη διακίνηση χρεοπιστωτικών λογαριασμών. Όλα αυτά οδήγησαν σε βαθμιαία αναστολή της επιχειρηματικής δραστηριότητας που είχε ως αποδέκτη την Ανατολή και στην αναζήτηση αγορών προς τα δυτικά. Αντίθετα, στη Μικρά Ασία δόθηκε η ευκαιρία ανάπτυξης της ντόπιας επιχειρηματικότητας από μικροκεφαλαιούχους, στο βαθμό που η οικονομική δραστηριότητα μπόρεσε να ασκηθεί απρόσκοπτα από χριστιανούς οθωμανούς

35. ΑΥΕ, 1911, 46, 1, Εμπορικός αποκλεισμός, Προξενείο Κυδωνιών, 1-7-1911.

36. ΑΥΕ, 1911, 46, 1, Εμπορικός αποκλεισμός, Προξενείο Σμύρνης, 31-8-1911.

37. Ε.Α.Ι.Α, Αφοί Γούτου, φάκ. 3, 19-4-1913, 2-4-1913: Αλληλογραφία καταστήματος Μυτιλήνης με υποκατάστημα Κωνσταντινούπολης της 5/18-4-1913.

υπηκόους. Οι οικονομικές πιέσεις που ασκήθηκαν στους Έλληνες υπηκόους και στον χριστιανικό πληθυσμό της Μικράς Ασίας αποτέλεσαν το προοίμιο των πολιτικών που κατέληξαν στον πρώτο διωγμό το 1914.

Μετά το 1922, ο θρυμματισμός του μύθου της «καθ' ημάς Ανατολής» οδήγησε σε έναν βίαιο επαναπροσδιορισμό της θέσης της Λέσβου ως παραμεθωρίου περιοχής. Σηματοδότησε την αποκοπή της από την αιολική ενδοχώρα με την οποία συνδεόταν σχεδόν από φυσική ροπή. Ίσως, αυτό το αίσθημα απόγνωσης να απηχεί ο ποιητής στη συνέχεια του ποιήματος με το οποίο ξεκίνησα την ανακοίνωσή μου :

*Κατά πού θ' αφήσουμε τα μάτια μας
 Τώρα
 Που οι μακρινές γραμμές [της Μικρασίας;]
 Ναυάγησαν στα σύννεφα;*

Evridikí Sifneós

LESVOS-AYVALIK-ADRAMYTTI: "EXPANSIONISM" OR EQUAL EXCHANGE IN THE TRADE AND MANUFACTURE OF OLIVE - OIL ?

(SUMMARY)

The first part of the paper analyzes the strong interdependence between Lesvos and the Asia Minor coast relative to the provision of raw materials and the exchange of manufactured goods. The second part focuses upon differences in the study of the olive-oil economy in the late 19th century. It demonstrates that the differences in economic growth were not an accumulation of quantitative factors, such as land productivity, means of manufacture or capital investment. Commercial correspondence indicates that the two regions differed in their investment in entrepreneurship, possession of commercial networks and banking facilities. This led to dependence of the pre-1912 Asia Minor economy on Lesvos' entrepreneurs and enterprises and to its emancipation thereafter, while the imposition of new state frontiers in the Aegean drastically reduced the island's export markets.